

ση δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ παράσταση τῆς ὁποίας θὰ ἔπαιρνε τὴ συνέχεια καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἔμενε ξέχωρη. Πολὺ περισσότερο θὰ ἦταν, σχετικὰ μὲ τὶς διανοητικὲς καταστάσεις πού θὰ ἔπακολουθήσουν, αἰτία καὶ ὄχι πιά ἀποτέλεσμα· εἶναι γεμάτη παραστάσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν εἶναι καμμιά καθαρὰ σχηματισμένη, τὶς ὁποῖες ὅμως παίρνει ἢ θὰ μπορούσε νὰ πάρη ἀπὸ τὴ δική τους οὐσία μὲ ὀργανικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ πρώτη εἶναι «ὑπο-νοητικὴ»· μὲ αὐτὴν ἀσχολοῦνται γενικὰ οἱ ψυχολόγοι, καὶ αὐτὴν σκέπτονται ὅταν ἀντιθέτουν τὴν αἰσθηματικότητα στὸ νοῦ ἢ ὅταν βλέπουν τὴ συγκίνηση σὰν θολὴ ἀντανάκλαση τῆς παράστασης. Τὴν ἄλλη θὰ τὴ λέγαμε εὐχαρίστως «ὑπὲρ-νοητικὴ», ἂν ὁ ὅρος δὲν ἀνακαλοῦσεν ἀμέσως καὶ ἀποκλειστικὰ τὴν ἰδέα ὑπεροχῆς σὲ ἀξία· πρόκειται γιὰ προτεραιότητα καὶ στὸ χρόνο καὶ στὴ σχέση ἐκείνου πού γεννᾷ ὡς πρὸς ἐκεῖνο πού γεννιέται. Μόνη, ἀλήθεια, ἡ συγκίνηση τοῦ δευτέρου γένους μπορεῖ νὰ γίνῃ γεννήτρια ἰδεῶν.

Δὲν τὸ προσέχουν ὅταν χαρακτηρίζουν «γυναικεία», μὲ περιφρονητικὴ ἀπόχρωση, τὴν ψυχολογία πού δίνει τόσο πλατειὰ καὶ τόσο ὁμορφὴ θέση στὴν αἰσθηματικότητα. Τὸ πρῶτο ἄδικο πού ἔχουν ὅσοι μιλοῦν ἔτσι, εἶναι ὅτι στηρίζονται στὶς τρέχουσες κοινοτοπίες γιὰ τὴ γυναίκα, ἐνῶ θὰ ἦταν τόσο εὐκόλο νὰ παρατηροῦν. Δὲ θὰ καταπιαστοῦμε, μὲ μόνο σκοπὸ νὰ διορθώσωμε μιὰ ἀνακριβῆ κρίση, σὲ συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο φύλων. Ἄς περιοριστοῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ γυναίκα εἶναι ὅσο καὶ ὁ ἄντρας ἔξυπνη, ἀλλὰ ὅτι εἶναι ὀλιγώτερο ἱκανὴ γιὰ συγκίνηση, καὶ ὅτι ἂν κάποια ψυχικὴ δύναμη παρουσιάζεται στὴ γυναίκα μὲ μικρότερη ἀνάπτυξη, δὲν εἶναι ὁ νοῦς, εἶναι ἡ αἰσθηματικότητα. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὴ βαθειὰ αἰσθηματικότητα καὶ ὄχι τὴν ἐπιφανειακὴ ἀναταραχὴ (1). Ἄλλὰ δὲν ἔχει πολλὴ ση-

1) Περιττὸ νὰ ποῦμε ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς ἐξαιρέσεις. Ὁ θρησκευτικὸς ζῆλος μπορεῖ νὰ φτάσῃ στὴ γυναίκα σὲ ἀνυποψίαστα βάθη. Ἄλλὰ ἡ φύση πιθανῶς θέλησε, κατὰ γενικὸ κανόνα, νὰ συγκεντρώσῃ ἡ γυναίκα στὸ παιδί καὶ νὰ περικλείσῃ σὲ ὅρια ἀρκετὰ στενὰ τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς αἰσθηματικότητάς της. Σ' αὐτὴν ἄλλωστε τὴν περιοχὴ εἶναι ἀσύγκριτη· ἡ συγκίνηση εἶναι ἐδῶ «ὑπὲρ-νοητικὴ», γιὰτὶ γίνεται μαντεία. Τί δὲν ἀναπηδᾷ μπροστὰ στὰ ἐκπληκτὰ μάτια τῆς μητέρας πού κυττάζει τὸ μικρὸ της παιδί! Αὐταπάτη ἴσως; Δὲν εἶναι βέβαιο. Ἄς ποῦμε καλύτερα ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι γεμάτη δυνατότητες, καὶ ὅτι ἡ μητέρα βλέπει στὸ παιδί ὄχι μόνο τὸ τί θὰ γίνῃ, ἀλλὰ ἀκόμη ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ εἶναι, ἂν δὲν ἔπρεπε κάθε στιγμὴ τῆς ζωῆς του νὰ ἐκλέγῃ, καὶ συνεπῶς νὰ ἀποκλείῃ.

μασία. Τὸ πὸ μεγάλο ἄδικο αὐτῶν πού νομίζουν ὅτι ταπεινώνουν τὸν ἄνθρωπο, μὲ τὸ νὰ προσδένουν στὴν αἰσθηματικότητα τὶς πὸ ὑψηλές ἱκανότητες τοῦ πνεύματος, εἶναι ὅτι δὲ βλέπουν τοῦ ἀκριβῶς εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ νοῦ πού καταλαβαίνει, συζητᾷ, δέχεται ἢ ἀπορρίπτει, στηρίζεται τέλος στὴν κριτική, καὶ στὸ νοῦ πού ἐφευρίσκει.

Δημιουργία πάνω ἀπ' ὅλα σημαίνει συγκίνηση. Δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὴ λογοτεχνία καὶ γιὰ τὴν τέχνη. Γνωστὸ εἶναι τί συγκέντρωση καὶ τί προσπάθεια προϋποθέτει μιὰ ἐπιστημονική ἀνακάλυψη. Εἶπαν τὴ μεγαλοφυΐα μακρὰ ὑπομονή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι φαντᾶζονται χωριστὰ τὸ νοῦ καὶ χωριστὰ μιὰ γενική ἱκανότητα γιὰ προσοχή, ἡ ὁποία, λιγώτερο ἢ περισσότερο ἀναπτυγμένη, θὰ συγκέντρωνε λιγώτερο ἢ περισσότερο δυνατὰ τὸ νοῦ. Πῶς ὅμως ἡ ἀπροσδιόριστη αὐτὴ προσοχή ἢ ἐξωτερικὴ στὸ νοῦ, ἡ ἄδεια ἀπὸ ὕλη, θὰ μπορούσε, μὲ τὸ ἀπλὸ γεγονὸς τῆς ἔνωσής της μὲ τὸ νοῦ, νὰ κάμῃ νὰ ἀναπηδήσῃ ἀπὸ ἐκεῖ ὅ,τι δὲν ὑπῆρχε ἐκεῖ μέσα ; Νοιώθει κανεὶς καλὰ ὅτι ἡ ψυχολογία γελιέται ἀκόμη ἀπὸ τὴ γλῶσσα, ὅταν, δηλώνοντας μὲ τὴν ἴδια λέξη ὅλες τὶς προσοχές πού ἀφιερώνομε σὲ ὅλες τὶς δυνατὰς περιπτώσεις, δὲ βλέπει ὕστερα ἀνάμεσά τους, ἀφοῦ τοὺς ὑποθέτει ἴδια ποιότητα, παρὰ μόνο διαφορὰς σὲ μέγεθος. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι σὲ κάθε περίπτωση ἡ προσοχή ἔχει εἰδικὴ ἀπόχρωση, καὶ εἶναι σὰν ἐξατομικευμένη ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο στὸ ὁποῖο προσηλώνεται : γι' αὐτὸ ἡ ψυχολογία ἀποκλίνει κίολας νὰ μιλᾷ τόσο γιὰ διαφέρον ὅσο καὶ γιὰ προσοχή, καὶ νὰ παρεμβάλλῃ ἔτσι ἔμεσα τὴν αἰσθηματικότητα, πὸ ἐπιδεκτικὴ γιὰ διαφοροποίηση σύμφωνα μὲ τὶς ἰδιαίτερες περιπτώσεις. Ἀλλὰ καὶ τότε δὲ στηρίζονται ἀρκετὰ στὴν ποικιλία· θέτουν μιὰ γενικὴ ἱκανότητα ἐνδιαφέροντος, ἡ ὁποία, ἡ ἴδια πάντα, θὰ διαφοροποιόταν μόνο μὲ τὴ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη προσήλωση στὸ ἀντικείμενό της. Ἄς μὴ μιλοῦμε λοιπὸν γιὰ ἐνδιαφέρον γενικά. Ἄς ποῦμε ὅτι τὸ πρόβλημα πού ἐνέπνευσε ἐνδιαφέρον εἶναι μιὰ παράσταση φοδραρισμένη μὲ συγκίνηση καὶ ὅτι ἡ συγκίνηση, πού τὴν ἴδια ὥρα εἶναι ἡ περιέργεια, ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ προκαταβολικὴ χαρὰ γιὰ τὴ λύση ἑνὸς ὠρισμένου προβλήματος, εἶναι μοναδικὴ ὅπως ἡ παράσταση. Αὐτὴ σπρώχνει τὸ νοῦ ἔμπρός, παρὰ τὰ ἐμπόδια. Αὐτὴ πρὸ πάντων ζωογονεῖ, ἢ μάλλον ζωοποιεῖ τὰ νοητικὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἐνωθῆ, μαζεύει κάθε στιγμή ὅ,τι μπορεῖ νὰ ὀργανωθῆ μαζί μὲ αὐτά, καὶ στὸ τέλος καταφέρνει ἢ διατύπωση τοῦ προβλήματος νὰ ἀναπτυχθῆ σὲ λύση. Τί θὰ εἶναι

στή λογοτεχνία και στην τέχνη ! Τὸ μεγαλοφυῆς ἔργο τις περισσότερες φορές βγαίνει ἀπὸ συγκίνηση, μοναδικὴ στὸ εἶδος της, πὺν θὰ τὴν πίστευαν ἀνέκφραστη, καὶ πὺν θέλησε νὰ ἐκφραστῆ. Μήπως τὸ ἴδιο δὲ γίνεται σὲ κάθε ἔργο, ὅσο ἀτελὲς κι ἂν εἶναι, στὸ ὁποῖο μπαίνει ἓνα μέρος δημιουργίας ; Ὅποιος καταγίνεται μὲ λογοτεχνικὴ σύνθεση μπόρεσε νὰ διαπιστώσῃ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ νοῦ τὸν ἀφημένο στὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸ νοῦ πὺν τὸν ἀναλύωνει μὲ τὴ φλόγα της ἢ πρωταρχικὴ καὶ μοναδικὴ συγκίνηση, ἢ γεννημένη ἀπὸ μιὰ σύμπτωση, ἀνάμεσα στὸ συγγραφέα καὶ τὸ θέμα του, δηλαδὴ ἀπὸ μιὰ διαίσθηση. Στὴν πρώτη περίπτωσι τὸ πνεῦμα ἐργάζεται ψυχρὰ, συνδυάζοντας τις ιδέες τὴ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, οἱ ὁποῖες ἀπὸ καιρὸ πρὶν εἶναι χυμένες σὲ λέξεις, πὺν ἢ κοινωνία τοῦ παραδίνει σὲ στερεὴ κατάστασι. Στὴ δευτέρῃ, φαίνεται πὺς τὰ ὑλικά πὺν προμηθεύει ὁ νοῦς λυώνουν πρῶτα καὶ ἔπειτα στερεοποιοῦνται πάλι σὲ ιδέες πὺν αὐτὴ τὴ φορὰ μορφοποιήθηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα : ἂν οἱ ιδέες αὐτὲς βρίσκουν λέξεις πὺν προῦπήρχαν γιὰ νὰ τις ἐκφράσουν, αὐτὸ εἶναι γιὰ τὴν κάθε μιὰ τους ἀνέλπιστη καλὴ τύχη· καὶ γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, χρειάστηκε συχνὰ νὰ βοηθήσωμε τὴν τύχη, νὰ βιάσωμε τὸ νόημα τῆς λέξης γιὰ νὰ προσαρμοστῆ πρὸς τὴ σκέψη μας. Ἡ προσπάθεια τούτῃ τὴ φορὰ εἶναι ἐπίπονη, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἀμφίβολο. Ἀλλὰ τότε μόνο τὸ πνεῦμα νοιώθει ἢ πιστεύει τὸν ἑαυτὸ του δημιουργό. Δὲν ξεκινᾷ πιά ἀπὸ πληθώρα στοιχείων ἐντελῶς ἔτοιμων γιὰ νὰ καταλήξῃ σὲ μικτὴ ἐνότητα, ὅπου θὰ ὑπάρχῃ μιὰ νέα διαρρύθμιση τοῦ παλαιοῦ. Μὲ μιᾶς μεταφέρεται σὲ κάτι πὺν φαίνεται ἓνα καὶ μοναδικὸ καὶ πὺν θὰ ζητήσῃ ἔπειτα νὰ ἀναπτυχθῆ καλὰ κακὰ μὲ πολλαπλὲς κοινὲς ἔννοιες, ἀπὸ πρὶν δοσμένες στὶς λέξεις.

Μὲ λίγα λόγια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συναίσθημα πὺν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς παράστασι καὶ προστίθεται σ' αὐτὴν, ὑπάρχει καὶ ἐκεῖνο πὺν προηγείται ἀπὸ τὴν παράστασι, τὴν περιέχει δυνητικὰ καὶ ὡς ἓνα σημεῖο εἶναι ἢ αἰτία της. Ἐνα δράμα πὺν μόλις εἶναι λογοτεχνικὸ ἔργο μπορεῖ νὰ συγκλονίσῃ τὰ νεῦρα μας καὶ νὰ διεγείρῃ συναίσθημα τοῦ πρώτου γένους, ἔντονο ἀναμφίβολα, ἀλλὰ κοινό, πὺν τὸ δρέψαμε ἀνάμεσα σ' αὐτὰ πὺν δοκιμάζομε κάθε μέρα στὴ ζωὴ, καὶ, τέλος, ἄδειο ἀπὸ παράστασι. Τὸ συναίσθημα ὅμως πὺν μᾶς προκαλεῖ ἓνα μεγάλο δραματικὸ ἔργο ἔχει ἐντελῶς ἄλλη φύσι : μοναδικὸ στὸ γένος του, ἀναπήδησε στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ, καὶ μόνο ἐκεῖ, πρὶν συγκλονίσῃ τὴ δικὴ μας· ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ συναίσθημα βγῆκε τὸ ἔργο, γιὰτὶ σ'

ἐκεῖνο ἀναφερότανε ὁ δημιουργὸς ὅσο δημιουργοῦσε τὸ ἔργο του. Ἦταν μόνο μιὰ ἀπαίτηση γιὰ δημιουργία, καθωρισμένη ὅμως ἀπαίτηση πὺν ἱκανοποιήθηκε ἀπὸ τὸ ἔργο ὅταν πραγματοποιήθηκε καὶ πὺν δὲ τὴν ἱκανοποιούσεν ἄλλο παρὰ μόνο ἂν εἶχε μὲ τὸ πρῶτο μιὰ ἐσωτερικὴ καὶ βαθειὰ ἀναλογία, ὅμοια μ' ἐκείνην πὺν ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ δυὸ μεταφράσεις, ἴσα ἀποδεκτές, τῆς ἴδιας μουσικῆς σὲ ἰδέες ἢ σὲ εἰκόνες.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μὲ τὸ νὰ ἀφήνωμε μεγάλο μέρος στὸ συναίσθημα στὴ γένεση τῆς ἠθικῆς δὲν παρουσιάζομε καθόλου μιὰ «ἠθικὴ τοῦ αἰσθήματος». Γιατὶ πρόκειται γιὰ συναίσθημα ἱκανὸ νὰ κρυσταλλωθῆ σὲ παραστάσεις, ἀκόμη καὶ σὲ διδασκαλία. Ἀπὸ τὴ διδασκαλία αὐτῆ, ὅπως οὔτε ἀπὸ καμμιά ἄλλη, δὲ θὰ ἦταν δυνατό νὰ συναγάγωμε αὐτὴ τὴν ἠθικὴ καμμιά θεώρηση δὲ θὰ δημιουργήσῃ ὑποχρέωση, ἢ τίποτε πὺν νὰ τῆς μοιάζῃ· λίγο μὲ νοιάζει γιὰ τὴν ὁμορφιὰ τῆς θεωρίας, μπορῶ πάντα νὰ πῶ ὅτι δὲν τὴ δέχομαι· καὶ, ἂν ἀκόμη τὴ δεχτῶ, θὰ ἰσχυριστῶ ὅτι μένω ἐλεύθερος νὰ φέρνωμαι ὅπως μου ἄρέσει. Ἄν ὅμως εἶναι ἐδῶ ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ συναισθήματος, ἂν τὴν ἔχω ἀναπνεύσει, ἂν ἡ συγκίνηση εἰσδύσῃ μέσα μου, θὰ ἐνεργήσω σύμφωνα μ' αὐτὴν, ξεσηκωμένος ἀπ' αὐτὴν. Ὁχι πιεσμένος ἢ ἀναγκασμένος, ἀλλὰ ἀπὸ κάποια ροπὴ, πὺν δὲ θὰ ἤθελα νὰ τῆς ἀντισταθῶ. Κι ἀντὶ νὰ ἐξηγήσω τὴν πράξη μου μὲ τὴ συγκίνηση τὴν ἴδια, θὰ μποροῦσα ἐξ ἴσου καλὰ νὰ τὴ συνάγω ἀπὸ τὴ θεωρία πὺν θὰ εἶχαν οἰκοδομήσει μεταφέροντας τὴ συγκίνηση σὲ ἰδέες. Διαβλέπομε ἐδῶ τὴ δυνατὴ ἀπάντηση σὲ ἓνα σοβαρὸ ζήτημα, πὺν θὰ τὸ ξαναβροῦμε παρακάτω, καὶ πὺν τὸ ἐθίξαμε πρόχειρα. Τοὺς ἄρέσει νὰ λέγουν ὅτι, ἂν μιὰ θρησκεία φέρνῃ μιὰ νέα ἠθικὴ, τὴν ἐπιβάλλει μὲ τὴ μεταφυσικὴ πὺν κάνει νὰ δεχτοῦμε, μὲ τὶς ἰδέες τῆς γιὰ τὸ θεό, γιὰ τὸ σύμπαν, γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἑνὸς μὲ τὸν ἄλλο. Ἀπάντησαν σ' αὐτὸ ὅτι, ἀντίθετα, μὲ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἠθικῆς τῆς μιὰ θρησκεία κερδίζει τὶς ψυχὲς καὶ τὶς ἀνοίγει σὲ ὠρισμένη ἀντίληψη τῶν πραγμάτων. Μὰ θὰ ἀναγνώριζεν ὁ νοῦς τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἠθικῆς, πὺν τοῦ προτείνουν, ἀφοῦ δεχόμεσθε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτιμῆσῃ διαφορὲς ἀξίας παρὰ μόνο μὲ συγκρίσεις πρὸς ἓνα κανόνα καὶ ἓνα ἰδεῶδες καὶ ὅτι τὸ ἰδεῶδες καὶ τὸν κανόνα τὰ ἔχει προμηθέψει ἢ ἠθικὴ, ἢ ὅποια κατέχει κίολας τὴ θέση; Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, πῶς μιὰ νέα ἀντίληψη τῆς τάξης τοῦ κόσμου δὲ θὰ ἦταν παρὰ μιὰ φιλοσοφία παραπάνω, νὰ τὴ βάλωμε μὲ ὅσες ξαίρομε; Κι ἂν ἀκόμα ὁ νοῦς μας τὴν ἀποδεχτῆ, δὲ θὰ δοῦμε ποτὲ σ' αὐτὴν ἄλλο ἀπὸ μιὰ

ἐξήγηση θεωρητικὰ προτιμότερη ἀπὸ τὶς ἄλλες. Ἀκόμη κι ἂν μᾶς φαίνεται νὰ συνιστᾷ ὠρισμένους νέους κανόνες διαγωγῆς πὺ ἀρμονίζονται καλύτερα μ' αὐτήν, ὑπάρχει πολλὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ συγκατάθεση τοῦ νοῦ ἕως τὴ μεταστροφή τῆς θέλησης. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οὔτε ἡ διδασκαλία, στὴν κατάστασι τῆς καθαρῆς διανοητικῆς παρουσίας, θὰ καταφέρῃ νὰ υἱοθετήσωμε καὶ πρὸ πάντων νὰ ἀκολουθήσωμε στὴν πράξι τὴν ἠθικὴν, οὔτε ἡ ἠθικὴ, κυτταγμένη ἀπὸ τὸ νοῦ σὰ σύστημα κανόνων διαγωγῆς, θὰ κάμῃ νοητικὰ νὰ προτιμήσωμε τὴ διδασκαλία. Πρὶν ἀπὸ τὴ νέα ἠθικὴ, πρὶν ἀπὸ τὴ νέα μεταφυσικὴ, ὑπάρχει τὸ συναίσθημα, πὺ προεκτείνεται σὰν ὁρμὴ πρὸς τὴ βούλησι, καὶ σὰν ἐξηγητικὴ παρουσία πρὸς τὸ νοῦ. Θέσετε, λόγου χάρι, τὸ συναίσθημα πὺ ἔφερεν ὁ χριστιανισμὸς κάτω ἀπὸ τὴ λέξι φιλανθρωπία: ἂν κερδίξῃ τὶς ψυχές, ἐπακολουθεῖ νέα διαγωγή, καὶ ἀπλώνεται ὠρισμένη διδασκαλία. Οὔτε ἡ μεταφυσικὴ αὐτὴ ἐπέβαλε αὐτὴ τὴν ἠθικὴν, οὔτε αὐτὴ ἡ ἠθικὴ κάνει νὰ προτιμήσωμε αὐτὴ τὴν μεταφυσικὴν. Μεταφυσικὴ καὶ ἠθικὴ ἐκφράζουν τὸ ἴδιο πρᾶγμα, ἢ μιὰ μὲ ὅρους τοῦ νοῦ, ἢ ἄλλη μὲ ὅρους τῆς βούλησης· καὶ οἱ δυὸ ἐκφράσεις γίνονται μαζὶ ἀποδεκτές, μόλις μᾶς δόθηκε νὰ ἐκφράσωμε τὸ πρᾶγμα.

Ὅτι ἡ μισὴ ἠθικὴ μας περιλαβαίνει καθήκοντα πὺ ὁ ὑποχρεωτικὸς τῶν χαρακτήρας σὲ τελευταία ἀνάλυσι ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν πίεσι τῆς κοινωνίας ἀπάνω στὸ ἄτομο, θὰ τὸ δεχτοῦμε χωρὶς πολὺ κόπο, γιὰτὶ αὐτὰ τὰ καθήκοντα ἐκτελοῦνται εὐκόλα, γιὰτὶ ἡ διατύπωσι τῶν εἶναι καθαρὴ καὶ ἀκριβὴς καὶ γιὰτὶ μᾶς εἶναι εὐκόλο τότε, πιάνοντάς τα ἀπὸ τὸ καθαρὰ ὄρατὸ μέρος τῶν καὶ κατεβαίνοντας ὡς τὴ ρίζα, νὰ ἀνακαλύψωμε τὴν κοινωνικὴ ἀξίωσι ἀπὸ τὴν ὁποία βγῆκαν. Ὅτι ὅμως ἡ ὑπόλοιπη ἠθικὴ μεταφράζει ὠρισμένη συναισθηματικὴν κατάστασι, ὅτι δὲν ὑποχωρεῖ πὰ κανεὶς ἐδῶ σὲ πίεσι ἀλλὰ σὲ ἔλξι, πολλοὶ θὰ διστάσουν νὰ τὸ δεχτοῦν. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι δὲν μποροῦν ἐδῶ, τὶς περισσότερες φορὲς, νὰ ἐπανεύρουν στὸ βάθος τοῦ ἑαυτοῦ τῶν τὸ πρωταρχικὸ συναίσθημα. Ὑπάρχουν τύποι καὶ κανόνες πὺ δίνουν τὸ ὑπόλειμμά του, καὶ πὺ ἀποτέθηκαν σ' αὐτὸ πὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσωμε κοινωνικὴ συνείδησι ὅσο στερεοποιόταν, συμφυῆς μὲ τὸ συναίσθημα αὐτό, μιὰ νέα ἀντίληψι τῆς ζωῆς ἢ καλύτερα μιὰ ὠρισμένη στάσι ἀπέναντι τῆς ζωῆς. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ βρισκόμαστε μπροστὰ στὴ στάχι μιᾶς σβυσμένης συγκίνησης καὶ ἐπειδὴ ἡ προωστικὴ δύναμι αὐτῆς τῆς συγκίνησης ἐρχόταν ἀπὸ τὴ φλόγα πὺ εἶχε μέσα της, οἱ τύποι πὺ ἔμειναν θὰ

Οἱ δυὸ πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

ἦταν γενικὰ ἀνίκανοι νὰ δονήσουν τὴ βούλησή μας, ἂν οἱ πιὸ ἀρχαῖοι τύποι, πὺ ἐκφράζουν θεμελιώδεις ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, δὲν τοὺς μετέδιναν κάτι ἀπὸ τὸν ὑποχρεωτικὸ χαραχτήρα των. Αὐτὲς οἱ δυὸ ἠθικὲς ἢ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη φαίνονται τώρα ὅτι ἀποτελοῦν μιὰ μόνο, μὲ τὸ νὰ δανείση ἡ πρώτη στὴ δεύτερη λίγο ἀπὸ τὸν κατηγορικὸ τῆς χαραχτήρα καὶ νὰ ἔχη δεχτῆ, σὲ ἀντάλλαγμα, ἓνα νόημα λιγώτερο στενὰ κοινωνικό, πιὸ πλατιά ἀνθρώπινο. Ἐὰς ἀνακατέψωμε ὅμως τὴ στάχτη θὰ βροῦμε ἀκόμη ζεστὰ μέρη καὶ στὸ τέλος θὰ πεταχτῆ ὁ σπινθήρας· ἡ φωτιά μπορεῖ νὰ ξαναανάψη, καὶ ἂν ξαναανάψη, λίγο λίγο θὰ ἀπλωθῆ. Θέλω νὰ πῶ ὅτι τὰ παραγγέλματα τῆς δεύτερης αὐτῆς ἠθικῆς δὲν ἐνεργοῦν ἀπομονωμένα, ὅπως τὰ παραγγέλματα τῆς πρώτης: μόλις τὸ ἓνα ἀπ' αὐτά, παύοντας νὰ εἶναι ἀφηρημένο, γεμίζει σημασία καὶ ἀποκτᾶ τὴ δύναμη γιὰ ἐνέργεια, τὰ ἄλλα τείνουν νὰ κάμουν τὸ ἴδιο· στὸ τέλος ὅλα ξαναενώνονται στὸ θερμὸ συναίσθημα, πὺ τὰ ἄφησε ἄλλοτε πίσω του, καὶ μέσα στοὺς ἀνθρώπους πὺ τότε τὰ δοκίμασαν, ξαναζωντανεμένους. Ἰδρυτὲς καὶ μεταρρυθμιστὲς θρησκείων, μυστικοὶ καὶ ἅγιοι, ἥρωες ἀφανεῖς τῆς ἠθικῆς ζωῆς πὺ μπορέσαμε νὰ συναντήσωμε στὸ δρόμο μας καὶ πὺ στὰ μάτια μας φτάνουν τοὺς πιὸ μεγάλους, ὅλοι εἶναι ἐδῶ: παρακινημένοι ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοὺς ἐνωνόμαστε μ' αὐτοὺς σὰν μὲ στρατὸ κατακτητῶν. Εἶναι, πραγματικά, κατακτητὲς· ἔσπασαν τὴν ἀντίσταση τῆς φύσης καὶ ἀνύψωσαν τὴν ἀνθρωπότητα σὲ καινούργια πεπωμένα. Ἐτσι, ὅταν διαλύωμε τὰ φαινόμενα γιὰ νὰ ἀγγίξωμε τὶς πραγματικότητες, ὅταν ἀφαιρέσωμε τὴν κοινὴ μορφή πὺ οἱ δυὸ ἠθικὲς, χάρη στὶς ἀμοιβαῖες ἀνταλλαγές, ἐπῆραν στὴν ἐννοιολογικὴ σκέψη καὶ στὴ γλῶσσα, βρίσκομε στὰ δυὸ ἄκρα τῆς μιᾶς καὶ μόνης αὐτῆς ἠθικῆς τὴν πίεση καὶ τὴν ἔμπνευση: ἐκείνη εἶναι τόσο πιὸ τέλεια ὅσο πιὸ ἀπρόσωπη, πιὸ κοντὰ στὶς φυσικὲς ἐκείνες δυνάμεις, πὺ τὶς ὀνομάζουν συνήθεια καὶ ἐνστικτο ἀκόμη, τούτη τόσο πιὸ δυνατὴ ὅσο πιὸ φανερὰ διεγείρεται μέσα μας ἀπὸ πρόσωπα καὶ ὅσο καλύτερα φαίνεται νὰ θριαμβεύη στὴ φύση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἂν κατέβαινε κανεὶς ὡς τὴ ρίζα τῆς ἴδιας τῆς φύσης, θὰ παρατηροῦσεν ἴσως ὅτι εἶναι ἡ ἴδια δύναμη πὺ ἐκδηλώνεται ἄμεσα, —στρεφόμενη γύρω στὸν ἑαυτὸ τῆς—, στὸ ἀνθρώπινο γένος μόλις ἀποκαταστήθηκε, καὶ πὺ ἐνεργεῖ ἔπειτα ἔμμεσα, μὲ τὴ μεσολάβηση προνομιούχων ἀτομικότητων, γιὰ νὰ σπρώξῃ τὴν ἀνθρωπότητα πρὸς τὰ ἔμπροσ.

Ἐὰλλὰ δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη νὰ ἀνατρέξωμε σὲ μετα-

φυσική για να προσδιορίσωμε τὴν σχέση αὐτῆς τῆς πίεσης πρὸς αὐτὴ τὴν ἔμπνευση. Ἀκόμη μιὰ φορά, ὑπάρχει κάποια δυσκολία νὰ συγκρίνωμε τὴν μιὰ μὲ τὴν ἄλλη τις δυὸ ἠθικὲς, γιατί δὲν παρουσιάζονται πιά στὴν καθαρὴ τους μορφή. Ἡ πρώτη ἔδωσε στὴν ἄλλη κάτι ἀπὸ τὴ δύναμή της τοῦ καταναγκασμοῦ· ἡ δευτέρα ἐράντισε τὴν πρώτη μὲ κάτι ἀπὸ τὸ ἄρωμά της. Ἐχομε μπροστά μας μιὰ σειρά ἀπὸ διαβαθμίσεις καὶ ὑποβιβασμούς, κατὰ πὺ διατρέχομε τις ἐντολὲς τῆς ἠθικῆς ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο ἢ ἀπὸ τὸ ἄλλο· ὅσο γιὰ τὰ δυὸ ἔσχατα ὅρια, ἔχουν μᾶλλον θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον· δὲ συμβαίνει ἄλλωστε νὰ τὰ φτάνη κανεὶς πραγματικά. Μ᾽ ὅλα ταῦτα ἄς ἐξετάσωμε τὴν πίεση καὶ τὴν ἔμπνευση, χωριστὰ καὶ ἀπόλυτα. Συμφυῆς μὲ τὴν πρώτη εἶναι ἡ παράσταση μιᾶς κοινωνίας πὺ σκοπεύει μόνο νὰ διατηρηθῆ: ἡ κυκλικὴ κίνηση στὴν ὁποία παρασύρει μαζί της τὰ ἄτομα, γίνεται ἐπὶ τόπου καὶ μιμεῖται ἀπὸ μακρῶν, μὲ τὴν μεσολάβηση τῆς συνήθειας, τὴν ἀκίνησιάν τοῦ ἐνστίκτου. Τὸ αἴσθημα πὺ θὰ χαρακτήριζε τὴ συνείδηση αὐτοῦ τοῦ συνόλου ἀπὸ καθαρὲς ὑποχρεώσεις, ἂν τις ὑποθέσωμε ὅλες ἐκπληρωμένες, θὰ ἦταν μιὰ κατάσταση ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐτυχίας, πὺ μπορεῖ νὰ παραβληθῆ μὲ τὴν κατάσταση πὺ συνοδεύει τὴν κανονικὴ λειτουργία τῆς ζωῆς. Θὰ ἔμοιαζε περισσότερο μὲ τὴν εὐχαρίστηση παρὰ μὲ τὴν χαρὰ. Ἀντίθετα, στὴν ἠθικὴ τῆς ἔμπνευσης, περιέχεται ἔμμεσα τὸ αἴσθημα τῆς προόδου. Τὸ συναίσθημα γιὰ τὸ ὁποῖο μιλούσαμε εἶναι ὁ ἐνθουσιασμός γιὰ μιὰ πορεία πρὸς τὰ ἔμπρὸς—ἐνθουσιασμός μὲ τὸν ὁποῖον αὐτὴ ἡ ἠθικὴ ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ λίγους καὶ ὕστερα, μέσον αὐτῶν, ἀπλώθηκε στὸν κόσμον.

«Πρόοδος» καὶ «πορεία πρὸς τὰ ἔμπρὸς» συγγέονται κίολας ἐδῶ μὲ τὸν ἴδιον τὸν ἐνθουσιασμό. Γιὰ νὰ λάβωμε συνείδηση αὐτοῦ τοῦ πράγματος, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ φανταστοῦμε ἓνα στόχον πὺ τὸν τοξεύομε ἢ μιὰ τελειότητα πὺ τὴν πλησιάζομε. Φτάνει ἡ χαρὰ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ νὰ εἶναι περισσότερη ἀπὸ τὴν εὐχαρίστηση τῆς εὐτυχίας, ὅπου ἡ εὐχαρίστηση αὐτὴ νὰ μὴν προὑποθέτῃ αὐτὴ τὴν χαρὰ, καὶ αὐτὴ ἡ χαρὰ νὰ ἀγκαλιάζη κι ἀκόμα νὰ ἀναρροφᾷ μέσα της αὐτὴ τὴν εὐχαρίστηση. Τὸ νιώθομε αὐτό, καὶ ἡ ἔτσι ἀποκτημένη βεβαιότητα, ἀντὶ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μιὰ μεταφυσικὴ, εἶναι ἐκείνη πὺ θὰ δώσῃ σ' αὐτὴ τὴν μεταφυσικὴ τὸ πιὸ στερεὸν της στήριγμα.

Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν μεταφυσικὴ, καὶ πολὺ πιὸ κοντὰ σ' αὐτὸ πὺ ἄμεσα δοκιμάζομε, βρίσκονται οἱ ἀπλὲς παραστάσεις

πού αναπηδοῦν ἐδῶ ἀπὸ τὸ συναίσθημα ὅσο πότερο τὸ λεπτο-
 λογοῦμε. Μιλούσαμε γιὰ τοὺς ἰδρυτὲς καὶ τοὺς μεταρρυθμιστὲς
 θρησκειῶν, τοὺς μυστικούς καὶ τοὺς ἁγίους. Ἄς ἀκούσωμε τὴ
 γλῶσσα των· δὲν κάνει ἄλλο παρὰ νὰ μεταφράζη σὲ παραστά-
 σεις τὸ ἰδιαίτερο συναίσθημα μιᾶς ψυχῆς πού ἀνοίγει, διασπών-
 τας τὸ δεσμὸ μὲ τὴ φύση πού τὴν ἔκλεινε ταυτόχρονα μέσα στὸν
 ἑαυτὸ της καὶ μέσα στὴν πολιτεία.

Πρῶτα λέγουν ὅτι ἐκεῖνο πού δοκιμάζουν εἶναι ἓνα αἰσθη-
 μα ἀπελευθέρωσης. Εὐτυχία, χαρὲς, πλούτη, ὅ,τι συγκρατεῖ τοὺς
 κοινούς ἀνθρώπους, τοὺς ἀφήνει ἀδιάφορους. Μὲ τὴν ἀπολύτρω-
 σή τους ἀπ' αὐτὰ νιώθουν μιὰν ἀνακούφιση, ἔπειτα μιὰν ἀγαλ-
 λίαση. Ὅχι πὼς ἡ φύση δὲν ἔκανε καλὰ νὰ μᾶς προσδέση μὲ
 στερεοὺς δεσμούς στὴ ζωὴ πού θέλησε γιὰ μᾶς. Ἄλλὰ πρόκει-
 ται νὰ πᾶμε πρὸ μακρῶν, καὶ οἱ ἀνέσεις μὲ τὶς ὁποῖες περνοῦμε
 καλὰ στὸ σπίτι μας θὰ ἦταν ἐμπόδια, θὰ γίνονταν ὀχληρὴ ἀπο-
 σκευή, ἂν ἔπρεπε νὰ τὶς πάρουμε μαζί μας στὸ ταξίδι. Ὅτι μιὰ
 ψυχὴ ἔτσι κινητοποιημένη ἔχει περισσότερὴ ροπὴ νὰ συμπαθῇ
 τὶς ἄλλες ψυχὲς καὶ ἀκόμη ὀλόκληρῃ τὴ φύση, αὐτὸ θὰ μπορού-
 σε νὰ μᾶς ἐκπλήξῃ, ἂν ἡ σχετικὴ ἀκίνησις τῆς ψυχῆς ἢ ὁποῖα
 γυρίζει κυκλικὰ μέσα σὲ μιὰ κλειστὴ κοινωνία, δὲν προερχόταν
 ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φύση διαμέλισε σὲ χωριστὲς ἀτο-
 μικότητες τὴν ἀνθρωπότητα μὲ τὴν ἴδια τὴν πράξη πού θεμε-
 λίωσε τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ὅπως κάθε πράξη πού θεμελιώνει
 ἓνα εἶδος, ὑπῆρξε κι αὐτὴ ἓνα σταμάτημα. Ξαναρχίζοντας τὴν
 πορεία πρὸς τὰ ἐμπρὸς θραύομε τὴν ἀπόφαση νὰ σταματήσωμε.
 Γιὰ νὰ ἔχωμε πλήρες ἀποτέλεσμα, θὰ ἔπρεπε, ἀλήθεια, νὰ πα-
 ρασύρωμε μαζί μας ὅλους τοὺς ἄλλους. Ἄν ὅμως ἀκολουθοῦν
 μερικοί, καὶ ἂν οἱ ἄλλοι πείθονταν ὅτι θὰ ἔκαναν τὸ ἴδιο ὅταν
 τοὺς δοθῇ εὐκαιρία, εἶναι ἤδη πολὺ : ἔχομε κιόλας, μὲ τὴν ἔναρ-
 ξη τῆς ἐκτέλεσης, τὴν ἐλπίδα ὅτι στὸ τέλος ὁ κύκλος θὰ σπάσῃ.
 Πάντως, δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ἐπαναλάβωμε ἀρκετὰ, δὲν τὸ
 ἐπιτυχαίνει κανεὶς αὐτὸ μὲ τὸ νὰ κηρύττῃ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν
 πλησίον. Δὲ θὰ ἀγκαλιάσῃ τὴν ἀνθρωπότητα μὲ τὸ νὰ πλαταίνῃ
 αἰσθήματα πρὸ στενά. Μάταια πείθει τὸν ἑαυτὸ του ὁ νοῦς μας
 ὅτι τέτοια εἶναι ἡ ἐνδεδειγμένη πορεία, τὰ πράγματα ἀκολου-
 θοῦν ἄλλη πορεία. Ὅτι εἶναι ἀπλὸ στὸ μάτι τῆς διάνοιάς μας,
 δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη καὶ γιὰ τὴ βούλησή μας. Ἐκεῖ ὅπου ἡ λο-
 γικὴ λέγει ὅτι ὠρισμένος δρόμος εἶναι ὁ πρὸς τὸν σύντομος, ἔρχεται
 ἡ δοκιμὴ καὶ βρίσκει ὅτι πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση
 δὲν ὑπάρχει δρόμος. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἐδῶ πρέπει νὰ περᾶ-

σωμε ἀπὸ τὸν ἡρωϊσμόν γιὰ νὰ φτάσωμε στὴν ἀγάπη. Ὁ ἡρωϊσμός, ἄλλωστε, δὲν κηρύσσεται, δὲν ἔχει παρὰ νὰ φανερωθῆ, καὶ μόνῃ ἢ παρουσίᾳ του θὰ μπορέσῃ νὰ βάλῃ σὲ κίνηση ἄλλους ἀνθρώπους. Εἶναι γιὰ τὸν ἴδιον εἶναι ἐπιστροφή στὴν κίνηση καὶ ἀπορρέει ἀπὸ ἓνα συναίσθημα, πού ἔχει μεταδοτικότητα, ὅπως κάθε συναίσθημα, καὶ πού συγγενεύει μὲ τὴ δημιουργικὴ πράξι. Ἡ θρησκεία ἐκφράζει μὲ τὸν τρόπο τῆς αὐτῆ τὴν ἀλήθεια λέγοντας πὼς μέσα στὸ θεὸ εἶναι πού ἀγαποῦμε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Καὶ οἱ μεγάλοι μυστικοὶ διακηρύττουν ὅτι ἔχουν τὸ αἶσθημα ρεύματος πού ἀπὸ τὴν ψυχὴ τους θὰ πήγαινε στὸ θεὸ καὶ θὰ κατέβαινε πάλι ἀπὸ τὸ θεὸ στὸ ἀνθρώπινο γένος.

Ἄς μὴν ἔρθουν νὰ μιλήσουν γιὰ ὑλικά ἐμπόδια στὴν ἔτσι ἐλευθερωμένη ψυχὴ! Δὲν θὰ ἀπαντήσῃ ὅτι τὸ ἐμπόδιο πρέπει νὰ τὸ ἀποφύγωμε, οὔτε ὅτι μπορεῖ νὰ τὸ ὑπερπηδήσωμε: θὰ τὸ διακηρύξῃ ἀνύπαρκτο. Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴν ἠθικὴ τῆς πεποίθησι, ὅτι μετακινεῖ ὄρη, γιὰ τὴν δὲ βλέπει ὄρη πρὸς μετακίνηση. Ὅσο θὰ διαλογίζεσθε τὸ ἐμπόδιο, θὰ μείνῃ ἐκεῖ πού εἶναι· καὶ ὅσο θὰ τὸ κυττάζετε, θὰ τὸ ἀποσυνθέτετε σὲ μέρη πού θὰ χρειαστῆ ἓνα-ἓνα νὰ τὰ ὑπερπηδήσετε· τὸ λιάνισμα μπορεῖ νὰ μὴν ἔχῃ ὄριο· τίποτε δὲ λέγει ὅτι θὰ τὸ ἐξαντλήσετε. Μπορεῖτε ὅμως νὰ ἀπορρίψετε τὸ σύνολο, ὅλο μαζί, ἂν τὸ ἀρνεῖσθε. Ἐτσι προχωροῦσεν ὁ φιλόσοφος πού ἀποδείκνυε τὴν κίνηση βαδίζοντας· ἡ πράξι του ἦταν ἡ ἀπλὴ καὶ καθαρὴ ἄρνησι τῆς προσπάθειας, πού πρέπει πάντα νὰ ξαναρχίξῃ καὶ ἐπομένως εἶναι ἀνήμπορη, αὐτῆς πού ὁ Ζήνων⁽¹⁾ ἔκρινε ἀναγκαῖα γιὰ νὰ διασχίσωμε ἓνα-ἓνα τὰ σημεῖα τῆς διαδρομῆς. Βαθαίνοντας τὴ νέα τούτη ἀποψη τῆς ἠθικῆς, θὰ εὑρίσκε κανεὶς στὸ βάθος τὸ αἶσθημα μᾶς σύμπτωσις, πραγματικῆς ἢ ἀπατηλῆς, μὲ τὴν προσπάθεια τὴ γεννήτρα τῆς ζωῆς. Κυτταγμένη ἀπ' ἔξω, ἡ ἐργασία τῆς ζωῆς, ἐπιδέχεται, σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς, μιὰ ἀνάλυσι πού θὰ συνεχιζόταν χωρὶς τέλος· δὲ θὰ τελειώσῃ κανεὶς ποτὲ τὴν περιγραφὴ γιὰ τὴ σύστασι ματιοῦ σὰν τὸ δικό μας. Ἀλλὰ αὐτὸ πού ὀνομάζομε σύνολο μέσων πού χρησιμοποιήθησαν, στὴν πραγματικότητά εἶναι σειρὰ ἐμποδίων πού ἔπεσαν· ἀπλὴ εἶναι ἡ πράξι τῆς φύσις, καὶ τὸ ἀτέλειωτα πολὺπλοκο τοῦ μηχανισμοῦ πού φαίνεται ὅτι ἔχει οἰκοδομήσει κομμάτι μὲ κομμάτι γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ὄρασι, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀτέλειωτη συνδιασταύ-

(1) Ὁ Ἐλεάτης Σ. τ. Μ.

ρωση ανταγωνισμῶν πού ὁ ἕνας ἐξουδετέρωσε τὸν ἄλλον γιὰ νὰ ἀφήσουν νὰ περάσῃ, ἀδιαίρετη, ἡ ἐνέργεια τῆς λειτουργίας. Ὅμοια μὲ ἕνα ἀόρατο χέρι πού θὰ χωνόταν μέσα σὲ ρινίσματα σιδήρου καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀπλή ἐνέργεια θὰ φαινόταν, ἂν λογάριάζε κανεὶς μόνο ὅ,τι βλέπει, σὰν ἀνεξάντλητη σειρὰ ἀπὸ ἐνέργειες καὶ ἀντιδράσεις πού τὰ ρινίσματα τοῦ σωροῦ αὐτοῦ θὰ ἐξασκοῦσαν τὸ ἕνα στὸ ἄλλο γιὰ νὰ ἰσορροπήσουν ἀμοιβαῖα. Ἄν τέτοια εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πραγματικὴ ἐνέργεια τῆς ζωῆς καὶ στὴν ἀποψη πού παίρνει γιὰ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὸ νοῦ, πού τὴν ἀναλύουν, εἶναι ἐκπληκτικὸ μιὰ ψυχὴ πού δὲ γνωρίζει πιά ὕψιστὸ ἔμπόδιο νὰ αἰσθάνεται, δίκαια ἢ ἀδίκαια, πὼς συμπίπτει μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς;

Ἅποια ἑτερογένεια κι ἂν βρῆ κανεὶς στὴν ἀρχὴ ἀνάμεσα στὸ ἀποτέλεσμα καὶ στὴν αἰτία, κι ὅσο κι ἂν μεγάλη ἀπόσταση χωρίζῃ ἕνα κανόνα διαγωγῆς ἀπὸ μιὰ βεβαίωση γιὰ τὸ βάθος τῶν πραγμάτων, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι πάντα στὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆ γεννήτρα τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους ἐνοιῶσαν, ὅτι ἀντλοῦν τὴ δύναμη νὰ ἀγαποῦν τὴν ἀνθρωπότητα. Μιλῶ, ἐννοεῖται, γιὰ ἀγάπη πού ἀπορροφᾷ καὶ θερμαίνει ὁλόκληρη τὴν ψυχὴ. Ὅμως καὶ ἡ ἀγάπη ἢ πιὸ χλιαρὴ, ἢ μειωμένη καὶ διαλείπουσα, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀκτινοβολία αὐτῆς ἐκεῖ, ὅταν δὲν εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς, πιὸ χλωμὴ καὶ ἀκόμη πιὸ κρύα, πού ἔμεινε στὸ νοῦ ἢ πού κατατέθηκε στὴ γλῶσσα. Ἐτσι ἡ ἠθικὴ περιλαμβάνει δυὸ χωριστὰ μέρη, πού τὸ ἕνα τους ἔχει τὸ λόγο τοῦ στὴν πρωταρχικὴ σύσταση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, καὶ τὸ ἄλλο βρίσκει τὴν ἐξήγησή του στὴν ἀρχὴ πού ἐξηγεῖ αὐτὴ τὴ σύσταση. Στὴν πρώτη, ἡ ὑποχρέωση ἀντιπροσωπεύει τὴν πίεση πού τὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας ἐξασκοῦν τὸ ἕνα στὸ ἄλλο γιὰ νὰ συγκρατήσουν τὴ μορφὴ τοῦ συνόλου, πίεση τῆς ὁποίας τὸ ἀποτέλεσμα προεικονίζεται μέσα στὸν καθένα μας μὲ ἕνα σύστημα συνηθειῶν, πού κατὰ κάποιον τρόπο προὔπαντοῦν τὴν πίεση ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς πού κάθε του κομμάτι εἶναι μιὰ ἔξῃ καὶ τοῦ ὁποίου τὸ σύνολο μπορεῖ νὰ παραβληθῇ μὲ ἐνστικτο, προετοιμάστηκε ἀπὸ τὴ φύση. Στὴ δεύτερη ἠθικὴ, ὑπάρχει ἀκόμη ὑποχρέωση, ἂν θέλετε, ἀλλὰ ἡ ὑποχρέωση εἶναι ἡ δύναμη μιᾶς ἐμπνευσης ἢ μιᾶς ὁρμῆς, τῆς ὁρμῆς μάλιστα πού ἔφερε τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, τὸ σύστημα τῶν ἔξεων, τὸ λίγο πολὺ ἀφομοιώσιμο πρὸς τὸ ἐνστικτο: ἡ ἀρχὴ τῆς προώθησης ἐπέρχεται ἀμεσα, καὶ ὄχι πιά μὲ τὸ ἐνδιάμεσο τῶν μηχανισμῶν πού ἔφτιασε, στοὺς ὁποίους σταμάτησε προσωρινά. Σύντομα,

σύντομα, για να δώσωμε περίληψη τῶν ὅσων προηγήθησαν, θὰ ποῦμε ὅτι ἡ φύση, καταθέτοντας τὸ ἀνθρώπινο εἶδος στὸ μῆκος τοῦ δρόμου τῆς ἐξέλιξης, τὸ θέλησε κοινωνικό, ὅπως θέλησε τὶς κοινότητες τῶν μυρμηγκιῶν καὶ τῶν μελισσῶν· ἐπειδὴ ὁμως ἦταν ἐδῶ ὁ νοῦς, τὴ διατήρηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἔπρεπε νὰ τὴν ἐμπιστευθῆ σ' ἓνα μηχανισμό σὰν—νοητικό: νοητικό, γιατί κάθε κομμάτι του μπορούσε ὁ ἀνθρώπινος νοῦς νὰ τὸ ἀναμορφώση, ἐνστικτώδη μ' ὅλα ταῦτα, γιατί ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορούσε, χωρὶς νὰ πάσῃ νὰ ναι ἄνθρωπος, νὰ ἀπορρίψῃ τὸ σύνολο τῶν κομματιῶν καὶ νὰ μὴ δεχτῆ πιά μηχανισμό γιὰ τὴ διατήρησή του. Τὸ ἐνστικτο παραχωροῦσε προσωρινὰ τὴ θέση του σὲ σύστημα συνηθειῶν, πὺν κάθε μιά τους γινόταν ἐνδεχόμενη, γιατί τὸ μόνο ἀναγκαῖο γι' αὐτὲς εἶναι νὰ συγκλίνουν πρὸς τὴ διατήρηση τῆς κοινωνίας· τούτη ἡ ἀναγκαιότητα ξαναφέρει μαζί της τὸ ἐνστικτο. Ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ὅλου, πὺν τὴν αἰσθανόμαστε μέσον τῶν μερῶν, πὺν τὰ διέπει τὸ ἐνδεχόμενο, εἶναι ὅ,τι ὀνομάζομε γενικὰ ἠθικὴ ὑποχρέωση· τὰ μέρη ἄλλωστε δὲν εἶναι ἐνδεχόμενα παρὰ μόνο στὰ μάτια τῆς κοινωνίας· γιὰ τὸ ἄτομο, μέσα στὸ ὅποιο ἡ κοινωνία χαράζει τὶς ἔξεις, τὸ μέρος εἶναι, ὅπως καὶ τὸ ὅλο, ἀναγκαῖο. Ὁ μηχανισμός, τώρα, πὺν θέλησεν ἡ φύση ἦταν ἀπλός, ὅπως οἱ κοινωνίες οἱ πρωταρχικὰ ἰδρυμένες ἀπ' αὐτήν. Εἶχε προβλέψει ἡ φύση τὴν ἀπέραντη ἀνάπτυξη καὶ τὸ ἀπεριόριστο πολύπλοκο κοινωνιῶν σὰν τὴ δική μας; Ἄς ἐξηγηθοῦμε πρῶτα ἀπάνω στὸ νόημα τῆς ἐρώτησης. Δὲ βεβαιώνομε ὅτι ἡ φύση θέλησε κυριολεκτικὰ ἢ πρόβλεψε τίποτε, ὅτιδῆποτε κι ἂν εἶναι. Ἐχομε ὁμως τὸ δικαίωμα νὰ προχωρήσωμε ὅπως ὁ βιολόγος, πὺν μιλά γιὰ πρόθεση τῆς φύσης κάθε φορὰ πὺν σημειώνει μιὰ λειτουργία σὲ ἓνα ὄργανο: ἐκφράζει ἀπλῶς ἔτσι τὴν τέλεια ἰσοδυναμία τοῦ ὁργάνου πρὸς τὴ λειτουργία. Ἄς πολιτίσθηκε ἡ ἀνθρωπότητα, ἄς μεταμορφώθηκε ἡ κοινωνία, ἰσχυρίζομαστε ὅτι οἱ κατὰ κάποιον τρόπο ὀργανικὲς τάσεις τῆς κοινωνίας ἔμειναν ὅ,τι ἦταν στὴν ἀρχή. Μποροῦμε νὰ τὶς ξαναβροῦμε, νὰ τὶς παρατηρήσωμε. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς παρατήρησης εἶναι καθαρὸ: ὅτι ἡ ἠθικὴ σύσταση, ἡ πρωταρχικὴ καὶ θεμελιώδης τοῦ ἀνθρώπου, ἔγινε γιὰ κοινωνίες ἀπλὲς καὶ κλειστὲς. Ξαίρω καλὰ ὅτι οἱ ὀργανικὲς αὐτὲς τάσεις δὲ φαίνονται καθαρὰ στὴ συνείδησή μας. Δὲν ἀποτελοῦν γι' αὐτὸ λιγώτερο, τὸ πῶς στερεὸ στοιχεῖο τῆς ὑποχρέωσης. Ὅσο κι ἂν ἔγινε πολύπλοκη ἡ ἠθικὴ μας, ὅσο κι ἂν ἀπόκτησε τάσεις πὺν δὲν εἶναι ἀπλὲς τροποποιήσεις φυσικῶν τάσεων καὶ δὲν πηγαίνουν πρὸς τὴν κατεύ-

θυνοση τῆς φύσης, στὶς φυσικὲς τάσεις καταλήγομε ὅταν ἐπιθυμοῦμε, ἀπὸ ὅση καθαρὴ ὑποχρέωση περιέχει ἡ ρευστὴ αὐτὴ μάζα, νὰ βγάλωμε κάποιον καταπάτι. Τέτοιο, λοιπόν, εἶναι τὸ πρῶτονὰ βγάλωμε κάποιον καταπάτι. Τέτοιο, λοιπόν, εἶναι τὸ πρῶτομισὸ τῆς ἠθικῆς. Τὸ ἄλλο δὲν ἦταν στὸ σχέδιον τῆς φύσης. Ἐννοοῦμε μὲ τοῦτο, ὅτι ἡ φύση εἶχε προβλέψει μιὰ ὠρισμένη ἐπέκταση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μὲ τὸ νοῦ, μιὰ ἐπέκταση ὅμως περιορισμένη. Δὲ μπορούσε νὰ θέλῃ νὰ φτάσῃ ἢ ἐπέκταση αὐτὴ ὡς τὸ σημεῖον νὰ θέσῃ σὲ κίνδυνον τὴν ἀρχικὴν σύστασιν. Εἶναι δὲ πολλὰς οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀπάτησε ἔτσι τὴ φύσιν, τὴν τόσο σοφὴν καὶ ὅμως τόσο ἀφελῆ. Ἡ φύση ἐννοοῦσεν, ἀσφαλῶς, νὰ φέρῃ ἀπογόνους ὁ ἄνθρωπος, χωρὶς τέλος, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα ἔμψυχα· ἐπῆρε τίς πιὸ λεπτεπίλεπτες προφυλάξεις γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴ διατήρησιν τοῦ εἴδους μὲ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀτόμων· δὲν ἐπρόβλεψε, λοιπόν, δίνοντάς μας τὸ νοῦ, ὅτι θάβρισκεν αὐτὸς καὶ τὸ μέσον νὰ χωρίσῃ τὴ γενετήσια πράξι ἀπὸ τίς συνέπειάς της καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος θὰ μπορούσε νὰ ἀπέχῃ ἀπὸ τὴ συγκομιδῆ, χωρὶς νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὴν εὐχαρίστησιν τῆς σποράς. Μὲ ἐντελῶς ἄλλο νόημα ἀπατᾷ ὁ ἄνθρωπος τὴ φύσιν ὅταν προεκτείνῃ τὴν κοινωνικὴν ἀλληλεγγύην σὲ ἀνθρώπινον ἀδελφοσύνην· τὴν ἀπατᾷ ὅμως καὶ τότε, γιὰτί οἱ κοινωνίες πού τὸ σχέδιόν τους ἦταν προσχηματισμένον εἰς τὴν πρωταρχικὴν σύστασιν τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τῆς ὁποίας μπορούμε καὶ τώρα νὰ παρατηρήσωμε τὸ σχέδιον στὶς ἔμφυτες καὶ θεμελιώδεις τάσεις τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, ἀπαιτοῦσαν στενὴν ἔνωσιν μὲ τὴν ὁμάδα, ἀλλὰ ἀπὸ ὁμάδα σὲ ὁμάδα νὰ ὑπάρχῃ δυνητικὴ ἐχθρότητα: ἔπρεπε νὰ εἶναι πάντα ἔτοιμοι νὰ χτυπήσωσιν ἢ νὰ ἀμυνθοῦν. Ὅχι βέβαια ὅτι ἡ φύσις θέλησε τὸν πόλεμον γιὰ τὸν πόλεμον. Οἱ μεγάλοι γόητες τῆς ἀνθρωπότητος, πού παραβίασαν τοὺς φράγτες τῆς πολιτείας, φαίνεται καλὰ πῶς μὲ τὴν πράξιν τους αὐτὴ ξαναμπῆκαν εἰς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ζωτικῆς ὁδοῦ. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἰδιαιτέρη ὁδοὺ τῆς ζωῆς ἔχει τέλος ὅπως καὶ ἡ ζωὴ. Σ' ὅλον τὸ δρόμον της συναντᾷ ἔμπόδια, καὶ τὰ εἶδη πού διαδοχικὰ ἐμφανίζονται εἶναι καθεὶ φορὰ ἡ συνισταμένη αὐτῆς τῆς δυνάμεως καὶ τῶν ἀνταγωνιστικῶν δυνάμεων: ἐκείνη σπρώχνει πρὸς τὰ ἔμπροσθεν, αὐτὲς κατὰφέρνουν νὰ περιστρεφώμαστε ἐπὶ τόπον. Ὁ ἄνθρωπος, ὅταν βγῆκεν ἀπὸ τὰ χέρια τῆς φύσης, ἦταν ἓνα ὄν μὲ νοῦ καὶ κοινωνικό, μὲ κοινωνικότητα ὑπολογισμένη νὰ καταλήξῃ σὲ μικρὰς κοινωνίας, μὲ νοῦ προορισμένον νὰ εὐνοήσῃ τὴν ἀτομικὴν ζωὴν καὶ τὴν ὁμαδικὴν ζωὴν. Ὅμως ὁ νοῦς ἐπλάτυνε μόνος του, μὲ τὴν προσπάθειάν του, καὶ πῆρε ἀναπάντεχον ἀνάπτυξιν. Ἐλευθέρωσε τοὺς ἀν-

θρώπους ἀπὸ τὶς δουλείας στὶς ὁποῖες ἦταν καταδικασμένοι, ἀπὸ τὰ περιοριστικὰ ὅρια τῆς φύσης των. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτούς, δὲν ἦταν ἀδύνατο σὲ μερικοὺς ἀνθρώπους, ἔξαιρετικά προικισμένους, νὰ ξανανοίξουν ὅ,τι εἶχε κλείσει καὶ νὰ κάμουν τουλάχιστο γιὰ τὸν ἑαυτό τους αὐτὸ πού θὰ ἦταν ἀδύνατο στὴ φύση νὰ τὸ κάμῃ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Τὸ παράδειγμά τους στὸ τέλος παρέσυρε τοὺς ἄλλους, τουλάχιστο μὲ τὴ φαντασία. Ἡ θέληση ἔχει τὴ μεγαλοφυΐα της, ὅπως ἡ σκέψη, καὶ ἡ μεγαλοφυΐα ξεπερνᾷ κάθε πρόβλεψη. Μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν μεγαλοφυῶν αὐτῶν θελήσεων ἡ ὁρμὴ τῆς ζωῆς πού διαπερνᾷ τὴν ὕλη ἐπιτυχαίνει ἀπὸ αὐτὴν ὑποσχέσεις γιὰ τὸ μέλλον τοῦ εἶδους, τέτοιες πού δὲ μπορούσε νὰ γίνῃ γι' αὐτὲς λόγος ὅταν θεμελιωνόταν τὸ εἶδος. Πηγαίνοντας, λοιπόν, ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη στὴν ἀνθρώπινη ἀδελφосύνη διαλύομε τὸ δεσμόμας μὲ κάποια φύση, ἀλλὰ ὄχι μὲ κάθε φύση. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῇ, δίνοντας κάποιο ἄλλο νόημα στὶς σπινοζικὲς ἐκφράσεις, ὅτι ἀποσποῦμε τὸν ἑαυτό μας ἀπὸ τὴ *Natura naturata* (τὴν ἀποτετελεσμένη φύση) γιὰ νὰ ξαναγυρίσωμε στὴ *Natura naturans* (στὴ φύση πού δημιουργεῖ φύση).

Ἀνάμεσα στὴν πρώτη ἠθικὴ καὶ στὴ δεύτερη ὑπάρχει λοιπὸν ὅλη ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ στάση στὴν κίνηση. Ἡ πρώτη θεωρεῖται ἀμετάβλητη. Ἄν ἀλλάξῃ, ξεχνᾷ ἀμέσως ὅτι ἄλλαξε ἢ δὲν ὁμολογεῖ τὴν ἀλλαγὴ. Ἡ μορφή, πού παρουσιάζει ὁποιαδήποτε στιγμή, ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι τελειωτικὴ. Ἀλλὰ ἡ ἄλλη εἶναι μιὰ ὄθησις, μιὰ ἀπαίτηση γιὰ κίνηση· εἶναι κατ' ἀρχὴν μιὰ κινήτικότης. Μὲ τοῦτο θὰ ἀπόδειχνε—μόνο μὲ τοῦτο ἀκόμη θὰ μπορούσε νὰ προσδιορίσῃ πρῶτα—τὴν ὑπεροχὴ της. Πάρτε τὴν πρώτη, δὲ θὰ κάμετε νὰ βγῆ ἀπ' αὐτὴν ἢ δεύτερη, ὅπως δὲ θὰ βγάλετε κίνηση ἀπὸ μιὰ ἢ περισσότερες θέσεις ἑνὸς κινητοῦ. Ἀντίθετα ἡ κίνηση περιέχει τὴν ἀκίνησις, ἀφοῦ κάθε θέση πού διασχίζει τὸ κινητὸ τὴ συλλάβαμε ἢ μάλιστα τὴν ἀντιληφθῆκαμε σὰν δυνατὴ στάση. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καθόλου ἀνάγκη ἀπὸ κανονικὴ ἀπόδειξις : τὴν ὑπεροχὴ τὴν ἔχομε ζήσει πρὶν γίνῃ παράστασις, δὲ θὰ μπορούσε ἄλλωστε ἔπειτα νὰ ἀποδειχθῇ, ἂν πρῶτα δὲν τὴν εἶχαμε αἰσθανθῆ. Εἶναι διαφορὰ ζωτικοῦ τόνου. Ὅποιος ἀκολουθεῖ κανονικὰ τὴν ἠθικὴ τῆς πολιτείας δοκιμάζει αὐτὸ τὸ αἶσθημα τῆς εὐτυχίας, τὸ κοινὸ στὴν κοινωνία καὶ στὸ ἄτομο, πού διαδηλώνει τὴν ἀλληλεπίδραση τῶν ὑλικῶν ἀντιστάσεων τῆς μιᾶς στὴν ἄλλη. Ἡ ψυχὴ ὅμως πού ἀνοίγει, καὶ στὰ μάτια τῆς ὁποίας τὰ ἐμπόδια πέφτουν, εἶναι ὅλη δοσμέ-

νη στη χαρά. Εὐχαρίστηση και εὐτυχία εἶναι κάτι, ἢ χαρὰ εἶναι περισσότερο. Γιατὶ αὐτὴ δὲν ἦταν μέσα σὲ κείνα, ἐνῶ αὐτὰ ξαναβρίσκονται δυνητικὰ μέσα της. Ἐκεῖνα εἶναι, πράγματι, στάση ἢ ποδοκτυπήματα ἐπὶ τόπου, ἐνῶ αὐτὴ εἶναι πορεία πρὸς τὰ ἔμπροσ.

Γι' αὐτὸ ἡ πρώτη ἠθικὴ εἶναι σχετικὰ εὐκόλο νὰ διατυπωθῆ, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἡ δεύτερη. Ὁ νοῦς μας καὶ ἡ γλῶσσα μας ἀναφέρονται, ἀλήθεια, σὲ πράγματα· ἔχουν λιγώτερη ἀνεση νὰ παραστήσουν μεταβάσεις ἀπὸ ἓνα σημεῖο σὲ ἄλλο ἢ προόδους. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι οὐσιωδῶς ἡ ἠθικὴ τῆς ἀνοιχτῆς ψυχῆς: δὲν εἶχαν δίκιο νὰ κάμουν τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐτὴ ἀγγίζει τὸ παράδοξο, καὶ ἀκόμη τὴν ἀντίφαση, στίς πιὸ ἀκριβεῖς ἐντολές της; "Ἄν τὰ πλούτη εἶναι κακό, δὲ θὰ βλάψωμε τοὺς φτωχοὺς ἀφήνοντας σ' αὐτοὺς τὰ ἀγαθὰ μας; "Ἄν ὁποῖος δέχτηκε ράπισμα τείνει τὸ ἄλλο μάγουλο, τί γίνεται ἡ δικαιοσύνη, χωρὶς τὴν ὁποία βέβαια δὲν ὑπάρχει φιλάνθρωπία; "Ἀλλὰ τὸ παράδοξο πέφτει, ἡ ἀντίφαση ἐξαφανίζεται, ἂν ἐξετάσωμε ὅτι ἡ πρόθεση αὐτῶν τῶν ἐντολῶν εἶναι νὰ συναγάγῃ μιὰ ψυχικὴ κατάσταση. Δὲν εἶναι γιὰ τοὺς φτωχοὺς, εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτὸ του πού ὁ πλούσιος ὀφείλει νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ πλούτη του: μακάριος ὁ πτωχὸς τῷ πνεύματι! Τὸ ὁμορφο δὲν εἶναι νὰ εἶσαι στερημένος, οὔτε ἀκόμη νὰ στερηθῆς, ἀλλὰ νὰ μὴν αἰσθανθῆς τὴ στέρηση. Ἡ πράξη μὲ τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ ἀνοίγει τὸν ἑαυτὸ της ἔχει γιὰ ἀποτέλεσμα νὰ πλατύνῃ καὶ νὰ ὑψώσῃ στήν καθαρὴ πνευματικότητά μιὰ ἠθικὴ φυλακισμένη καὶ ὑλοποιημένη μέσα σὲ τύπους: τούτῃ δῶ γίνεται τότε, σχετικὰ μὲ τὴν ἄλλη, κάτι σὰν μιὰ στιγμαία φωτογραφία πού πήραμε ἀπὸ μιὰ κίνηση. Τέτοιο εἶναι τὸ βαθὺ νόημα τῶν ἀντιθέσεων πού διαδέχονται ἢ μιὰ τὴν ἄλλη στήν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλία. «Σᾶς εἶπαν ὅτι... Καὶ ἐγὼ σᾶς λέω ὅτι...». Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὸ κλειστό, ἀπὸ τὸ ἄλλο τὸ ἀνοιχτό! Ἡ τρέχουσα ἠθικὴ δὲν καταλύεται· ἀλλὰ παρουσιάζεται σὰν μιὰ στιγμὴ στὸ μάκρος τῆς προόδου. Δὲν ἐγκαταλείπουν τὴν παλιὰ μέθοδο· μόνο τὴν ὀλοκληρώνουν μέσα σὲ μιὰ πιὸ γενικὴ μέθοδο, ὅπως γίνεται ὅταν τὸ δυναμικὸ ἀναρροφᾷ μέσα του τὸ στατικό, πού τοῦ γίνεται μιὰ εἰδικὴ περίπτωση. Θὰ χρειαζόταν τότε, μὲ κάθε ἀκρίβεια, ἀμεση ἔκφραση τῆς κίνησης καὶ τῆς τάσης· μὰ ἂν θέλουν ἀκόμη—καὶ πρέπει βέβαια—νὰ τὴ μεταφράσουν στὴ γλῶσσα τοῦ στατικού καὶ τοῦ ἀκίνητου, θὰ ἔχουν διατυπώσεις πού θὰ ψαύουν τὴν ἀντίφαση. Θὰ συγκρίναμε γι' αὐτό, ὅ,τι ἀκατόρθωτο ὑπάρ-

χει σὲ μερικά εὐαγγελικά παραγγέλματα μὲ ὅ,τι παράλογο παρουσίαζαν οἱ πρώτες ἐξηγήσεις τοῦ διαφορικοῦ λογισμοῦ. Πράγματι, ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία ἠθική καὶ στὸ χριστιανισμό θὰ ἔβρισκε κανεὶς σχέση τοῦ ἴδιου γένους μὲ τὴ σχέση τῶν ἀρχαίων μαθηματικῶν καὶ τῶν δικῶν μας.

Ἡ γεωμετρία τῶν ἀρχαίων μπόρεσε νὰ δώσῃ λύσεις ἐπὶ μέρους πού ἦταν σὰν ἐφαρμογὲς ἀπὸ πρὶν τῶν δικῶν μας γενικῶν μεθόδων. Δὲ μπόρεσεν ὅμως ἡ γεωμετρία ἐκείνη νὰ βγάλῃ ἀπ' αὐτὲς τίς λύσεις τίς δικές μας μεθόδους· δὲν ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἡ ὁρμὴ πού θὰ ὀδηγοῦσε στὸ ἄλμα ἀπὸ τὸ στατικό πρὸς τὸ δυναμικό. Εἶχαν τουλάχιστο προχωρήσει ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο στὴ μίμηση τοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ τὸ στατικό. Ἔχομε ἐντύπωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὅταν παραβάσωμε τὴ διδασκαλία τῶν στωϊκῶν, λόγου χάρι, μὲ τὴ χριστιανικὴ ἠθική. Διακήρυσσαν ὅτι εἶναι πολῖτες τοῦ κόσμου, καὶ πρόσθεταν ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀδελφοί, ἀφοῦ βγῆκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο θεό. Τὰ λόγια ἴδια σχεδόν· δὲ βρῆκαν ὅμως τὴν ἴδια ἀπήχηση, γιατί δὲν εἶχαν εἰπωθῆ μὲ τὸν ἴδιο τόνο. Οἱ στωϊκοὶ ἔδωκαν πάρα πολὺ ὁμορφα παραδείγματα. Ἄν δὲν πέτυχαν νὰ παρασύρουν μαζί των τὴν ἀνθρωπότητα, αὐτὸ εἶναι γιατί ὁ στωϊκισμὸς εἶναι στὴν οὐσία του μιὰ φιλοσοφία. Ὁ φιλόσοφος πού κυριεύεται ἀπὸ μιὰ διδασκαλία τόσο ὑψηλή, καὶ παρεμβάλλεται μέσα σ' αὐτή, τὴν ἐμψυχώνει χωρὶς ἀμφιβολία μὲ τὸ νὰ τὴν ἀκολουθῆ στὴν πράξη: ἔτσι ὁ ἔρως τοῦ Πυγμαλίωνος ἐνεφύσησε ζωὴ στὸ ἄγαλμα μόλις πού τὸ σκόλισε. Ὑπάρχει ὅμως μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ ἐδῶ ἕως τὸν ἐνθουσιασμό πού ἀπλώνεται ἀπὸ ψυχὴ σὲ ψυχὴ, ἀπεριόριστα, σὰν πυρκαϊά. Τέτοιο συναίσθημα εἶναι φανερό ὅτι θὰ μπορέσει νὰ ἀποσαφηνιστῆ μὲ ιδέες πού νὰ θεμελιώνουν μιὰ διδασκαλία καὶ μάλιστα περισσότερες διαφορετικὲς διδασκαλίες πού ὅμως δὲ θὰ ἔχουν ἀνάμεσά των ἄλλη ὁμοιότητα ἀπὸ μιὰ κοινότητα πνεύματος· προηγεῖται ὅμως ἀπὸ τὴν ιδέα, ἀντὶ νὰ τὴν ἀκολουθῆ. Γιὰ νὰ βροῦμε κάτι ἀπὸ τὸ συναίσθημα αὐτὸ στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα, δὲν πρέπει νὰ ἀπευθυνθοῦμε στοὺς στωϊκοὺς, ἀλλὰ σὲ κεῖνον μᾶλλον πού στάθηκεν ὁ ἐμπνευστὴς ὅλων τῶν μεγάλων φιλοσοφιῶν τῆς Ἑλλάδας, χωρὶς νὰ προσκομίσῃ διδασκαλία, χωρὶς νὰ ἔχη γράψῃ τίποτε, στὸ Σωκράτη. Ἀσφαλῶς ὁ Σωκράτης βάζει πάνω ἀπ' ὅλα τὴ διανοητικὴ ἐνέργεια, καὶ πῶς εἰδικὰ τὴ λογικὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος. Ἡ εἰρωνεία πού παίρνει μαζί του στὸν περίπατο εἶναι προωρισμένη νὰ ἀπομακρύνῃ τίς γνώμες πού δὲν πέρασαν ἀπὸ τὴ βάσανο τοῦ στοχασμοῦ καὶ νὰ τίς νερο-